

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»

на тему: **«Озброєння населення степової України доби
палеометалу»**

«Armament of Steppe Ukraine population of paleometal epoch»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Чекунов Роман Олексійович

Керівник к.і.н., доц. Кіосак Д.В. _____

Рецензент к.і.н., доц. Секерська О.П.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Доба палеометалу – загальний огляд.....	7
1.1. Енеоліт – знайомство людини з міддю. Використання та металообробка.....	7
1.2. Балкано-Карпатська металургійна провінція і українські землі.....	14
1.3. Історіографія та джерельна база дослідження.....	21
Розділ 2. озброєння енеоліту степової України.....	32
2.1. Зброя культурного оточення.....	32
2.2. Культура лійчастого посуду.....	36
2.3. Зброя степового енеолітичного населення.....	42
Розділ 3. озброєння доби пізнього енеоліту степової України.....	47
3.1. Усатівська та Софіївські групи.....	47
3.2. Пізнє Трипілля.....	53
3.3. Культура кулястих амфор.....	57
3.4. «Доямні культури» степової України.....	60
Висновки.....	69
Список джерел та літератури.....	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Збройні сутички та військові конфлікти з давніх-давен було прийнято вирішувати за допомогою зброї. Саме її різновиди та способи застосування інколи й ставали важливим фактором для здобуття перемоги над ворогом. Сьогодні ж, з розвитком археологічної науки вчені мають змогу не лише розглядати та досліджувати озброєння доісторичного часу, а й по можливості спробувати реконструювати елементи військової справи наших предків.

На думку автора, досить цікавим періодом з історії виникнення та становлення озброєння племен, що населяли території сучасної України є той перехідний період, коли людина тільки почала знайомитися з обробкою перших металів та створювати з них елементи озброєння, з часом удосконалюючи їх, а саме епоха енеоліту – початковий період палеометалу.

Як відомо, в енеоліті відбулося декілька зрушень в галузі озброєння, а саме поява зброї, що мала певне спеціальне призначення та, відповідно, металевих предметів озброєння. Так перші зразки спеціалізованої зброї – бойові сокири-молоти та клевці виготовляли як з твердих порід каменю так і з металу.

Варто також зазначити, що для території України процес появи та поширення металевої чи мідної зброї пов'язаний з Балкано-Карпатською металургійною провінцією, адже саме із нею, на основі досліджених елементів металевих виробів, дослідники споріднюють трипільське та інші вогнища металообробки, що є цікавою та актуальною темою для даного дослідження.

Мета дипломної роботи полягає у поглибленому вивченні, виділенні та співставленні між собою видів озброєння населення степової України початку палеометалу.

Реалізація даної мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати особливості епохи енеоліту, а саме процесу металообробки;

- з'ясувати стан наукового дослідження епохи енеоліту;
- визначити зв'язок між Балкано-Карпатською металургійною провінцією і українськими землями;
- охарактеризувати зброю лісового та лісостепоного населення Півдня України;
- проаналізувати види зброї степового енеолітичного населення;
- описати предмети озброєння доби пізнього енеоліту населення степової України.

Об'єктом дослідження є військова справа населення степової України доби енеоліту.

Предметом дослідження є знахідки елементів озброєння на території степової України.

Територіальні межі дослідження охоплюють степову зону сучасної України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ранній період доби палеометалу, а саме епоху енеоліту або ж мідної доби, котра на території України датується V–IV тис. до н. е. Саме в цей час поряд із кам'яними видами знарядь та озброєнь паралельно розвивається металообробка та створюються металургійні провінції.

Методологія дослідження базується на сукупності загальнонаукових та історичних підходів і методів наукового пізнання в їх взаємозв'язку. Предмет і завдання дипломної роботи визначили вибір проблемно-тематичного методу вивчення обраної теми.

Базовими принципами досліджуваної проблеми стали принципи історизму, наукової достовірності та всебічності для виявлення міжпредметних зв'язків у дослідженні військової справи та озброєння; метод теоретичних узагальнень для опису здійснених досліджень і формулювання зроблених

висновків; історичний метод для визначення еволюції озброєння населення степової України доби енеоліту.

Метод аналізу був використаний для опрацювання археологічних досліджень, військової, історичної та наукової літератури, котрі присвячені вивченню озброєння населення доби енеоліту.

Зазначені підходи, принципи і методи наукового пізнання дозволяють ґрунтовно проаналізувати науковий доробок з цієї теми, систематизувати та узагальнити дані для відображення об'єктивного, неупередженого погляду на проблему озброєння населення степової України початку доби палеометалу.

Джерельна база за цією темою достатньо різноманітна. Ми маємо велику кількість археологічних знахідок зброї із розкопок стоянок, поселень, поховань, могильників та майстерень вищезазначеного періоду знайдених у степовій зоні сучасної України. Велика кількість цих артефактів детально описана у звітах археологічних експедицій, публікаціях археологічних знахідок, наукових статтях та опубліковані у відповідних спеціалізованих виданнях.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні особливостей системи озброєння окремих археологічних культур чи груп пам'яток періоду енеоліту на українських землях.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що автором на основі міждисциплінарних зв'язків історії та археології розглянуто процес розвитку та становлення типів та видів озброєння населення степової України доби енеоліту.

Історіографічна база дослідження представлена працями як радянських істориків так і сучасних молдавських, російських та українських вчених, які займаються питанням дослідження доби енеоліту.

Вивчення озброєння неоліту, енеоліту та бронзової доби України досі здійснювалось, здебільшого, лише в сукупності з іншими категоріями предметів матеріальної культури. Виключеннями є лише праці В. Збеновича, присвячені озброєнню та фортифікаційним спорудам Трипільської культури

[32 – 34], а також роботи В. Ключко [36] присвячені озброєнню племен доби пізньої бронзи і доби неоліту – середньої бронзи.

Серед окремих розробок питань озброєння треба виділити роботи щодо досліджень окремих груп археологічних пам'яток доби енеоліту, розташованих на території України, а саме праці В. Артюх [8], В. Баран [12 – 14], С. Березанська [15], Р. Грибович [24], М. Данилів [28], Л. Мацкевий [41].

Щодо озброєння мешканців поселень трипільської культури, то у працях Н. Риндіної та Є. Черниха розглянено металообробку та металеві вироби населення даного ареалу, зокрема предмети озброєння різних етапів її розвитку.

Також дослідженню Трипілля, його попередників та сучасників присвячені цикл робіт дослідника М. Відейко [19 – 21], В. Манько [40], М. Пелещишина [47], Л. Спіциної [53].

Крім того, цінними джерелами інформації для даного дослідження стали матеріали мережі Інтернет, а саме історичних сайтів та архівних установ, де розміщені наукові розвідки з даного питання [35; 43; 60].

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, 3 розділів, що поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (64 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи становить 80 сторінок, з них основного тексту – 71 сторінок.

ВИСНОВКИ

Дослідивши тему озброєння населення степової України доби палеометалу можна дійти таких висновків, що з енеолітом пов'язана значна кількість досягнень та зміни в усіх сферах стародавнього общинного життя, а саме поступовий перехід від мотижного землеробства до орного з використанням тяглової сили тварин, інтенсивне впровадження скотарського господарства, поглиблення спеціалізації у різних виробництвах (обробці металу та каменю, гончарській справі), початок соціального розшарування суспільства, формування великих культурно-історичних та етнокультурних областей, зміцнення зв'язків між сусідніми і більш віддаленими районами.

Металургія міді з'явилася на території України в готовому, цілком сформованому вигляді в V тис. до н. е. разом з трипільськими племенами і пов'язана своїм походженням з Балканами. В мідному віці в археологічних культурах на Україні з'являються перші мідні вироби і починається власне виробництво.

Початковій фазі енеоліту відповідав, на думку дослідників, етап ковальської обробки міді та можливо відливка її в найпростіші відкриті форми. Водночас були зроблені перші спроби легування чистої міді оловом, тобто фактично в Європі з'явилися найдавніші олов'яні бронзи, представлені одиночними зразками.

За дослідженнями Т. Пассек у енеоліті України та Молдови можна умовно виокремити дві послідовні фази. Так, до першої (перша половина IV тисячоліття до н. е.) відносяться трипільська культура раннього етапу і гумельницькі пам'ятки. До другого (друга половина IV – перша чверть III тис. до н. е.) середній та пізній етап Трипілля.

Історія Балкано-Карпатської металургійної провінції охоплює час від початку V до початку III тис. до н. е. В межах провінції умовно прийнято

виокремлювати західний і східний ареали, котрі різко розрізняються по вигляду господарства та рівнем розвитку металургії.

Енеоліт був остаточно визнаний як стадія в технологічному розвитку людської історії лише після того, як наприкінці XIX ст. були введені в науковий обіг результати перших хімічних досліджень масового археологічного матеріалу. Їх опублікував у 1889 р. великий французький хімік Марселен Бертло у книзі «Введення у вивчення хімії давніх і середніх віків».

Варто зазначити, що умовно в історії досліджень періоду енеоліту можна виокремити декілька періодів. Перший період (з першої чверті XX сторіччя до початку другої світової війни) характеризується активними пошуковими роботами по відкриттю, накопиченню та систематизації матеріалів неолітичного часу. Переважна більшість відкритих в той час пам'яток пов'язується з іменами С. Локтюшева та М. Сибильова, П. Єфименка, М. Макаренка.

З другим періодом, який почався в повоєнні роки та тривав до кінця 70-х років XX ст., активізуються пошукові роботи, спрямовані на виявлення нових пам'яток. Територія наукових досліджень поширюється, створюється велика кількість дослідницьких груп, а на основі отриманого матеріалу, який упорядковується та систематизується, створюються узагальнюючі наукові праці, присвячені проблемам генези та культури утворення.

Другий період археологічних досліджень пов'язується з діяльністю О. Формозова, Т. Белановської, В. Даниленка, Д. Телегіна, В. Кияшка, В. Гладиліна та інших.

Озброєння нео-енеолітичної епохи найбільш повно представлене в матеріалах Трипільської культури, яка була однією з найбільш пізніх неолітичних культур Європи і займала території сучасних Румунії (культура Кукутені), Молдови та Правобережної України.

До найпоширеніших видів озброєння даного періоду варто віднести сокиру-молот, келепи, вістря дротиків.

Більш пізні пласкі сокири типу «Кукутені» знайдені на поселеннях Городниця, Щербанівка, Верем'є, а пласкі сокири типу «Трипільля» (так звані «тесла-долота типу Сакальхат» знайдені на поселеннях Трипільля, Щербанівка, Верем'є.

Більш розвинений тип металевих сокир-молотів представлений у колекції «ПЛАТАР». Різновиди пласких сланцевих сокир з вузьким лезом можна трактувати як келепи. Найдавніша мідна пласка сокира (так зване «тесло-долото») знайдена в Карбунському скарбі.

Починаючи з раннього етапу трипільці поряд з кам'яними та кістяними починають використовувати металеві знаряддя, в тому числі і якісно новий, невідомий раніше вид зброї металеві кинджали.

Культура лійчастого посуду синхронна Трипільлю, займала західну частину України, в межах Львівської та Волинської областей. Основна територія її поширення знаходиться на теренах Польщі.

Дослідники поділяють культуру на шість варіантів: східна, північна, західна, баальберська, моравська та південно-східна або малопольська. До південно-східної групи входять пам'ятки із території заходу України, що знаходяться на периферії її поширення. Картографування пам'яток в межах цього регіону дає можливість встановлення контактних смуг між сусідніми синхронними племенами.

Найбільш повно зброя степового населення цієї доби представлена в матеріалах Дніпро-Донецької і Середньостогівської культур та Маріупольської культурно-історичної області, що займали територію Степового Лівобережжя та Південь Лісостепової Лівобережної України.

Молот, знайдений у похованні Маріупольського могильника, демонструє розвинутий досить оригінальний тип цієї категорії озброєння: виріб із щільного каменю, складної форми, з лискучою поверхнею та просвердленим отвором у середній частині для кріплення руків'я.

Походження такого типу спеціалізованої військової зброї поки що залишається невідомим. Кругла пласка булава з «комірцем» біля нижнього отвору, виготовлена з твердого каменю, була знайдена в Микільському могильнику.

Серед артефактів даного періоду є в наявності захисний обладунок, що представлений у Маріупольському могильнику. Найвірогідніше, він був виготовлений зі шкіри, армованої пластинами з оброблених іклів вепра та кістки.

На території України набуває поширення спеціалізоване озброєння та виникають найдавніші укріплення.

В енеоліті формуються перші комплекси спеціалізованого озброєння які найбільш характерні для землеробських культур балкано-карпатського походження, та включали в себе найдосконаліші на той час види зброї – кинджал (металевий), сокиру, клевець, сокиру-молот.

Усатівська група (культура) займала територію степового північно-західного Причорномор'я. В межах Середнього Дністра до неї тісно примикали споріднені Вихватинська та Бринзенська групи пізнього Трипілля, а на північ від Усатово в курганах знайдені комплекси Серезліївського типу, які більшість дослідників теж відносить до Трипілля.

Великі кинджали типу «Усатово» виготовлені з високолегованої миш'якової бронзи та плаковані миш'яком, що надає їм сріблястого кольору (своєрідна імітація срібла). Склад металу і технологія виготовлення дозволили деяким дослідникам вважати їх імпортом з Анатолії.

Усатівські поховання зі зброєю – це, як правило, поховання під насипами курганів, які інколи мали досить складні кам'яні споруди. Здебільшого вони не супроводжувались повним комплексом озброєння, а лише репрезентативними металевими сокирами та кинджалами, які, безумовно, виступали у поховальному обряді як символи військової влади.

Пам'ятки Софіївської групи концентруються на території сучасної Київської області. Зброя знайдена переважно у двох могильниках софіївського типу – Софіївському та Краснохутірському. В софіївських могильниках було знайдено незвично багато зброї, у порівнянні з іншими пам'ятками того часу. Озброєння представлене практично усіма відомими на той час у Європі видами.

Пам'ятки озброєння трипільської культури пізнього етапу належать до епохи раннього бронзового віку, а у виробничо-технологічному сенсі – до пам'яток ареалу Циркумпонтійської металургійної провінції (пам'ятки усатівського та софіївського типу).

Культура кулястих амфор репрезентована в Україні поселеннями, похованнями у скринях, окремими знахідками. Із семи поселень, переважно, на Волині та Житомирщині, розкопувалось В. Коноплею та І. Свєшніковим одне – в с. Межиріччя Рівненської області, розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Стир.

Поява спеціалізованих видів зброї на початку мідного віку дала поштовх до формування систем або ж комплексів військового озброєння, розрахованих на різні способи ведення бойових дій.

Початок бронзового віку на ниві озброєнь пройшов під знаком двох тенденцій. Перша – досягнення досконалості у виробництві традиційних (для доби енеоліту) видів спеціалізованої зброї з традиційних матеріалів (кремінь, камінь). З іншого – винайдення нових зразків зброї і розгортання її виробництва з металу, поступова заміна ними традиційних типів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Брюсов А. Я., Зимина М.П. Каменные сверлѐные боевые топоры на территории Европейской части СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. Москва: Наука, 1966. Вып. В4-04.98 с.
2. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / під. ред. Н. В. Блажевич, Н. О. Сон. Київ:Академперіодика, 2007. 354 с.
3. Петрунь В. Ф. Заключение о результатах археолого-петрографического изучения материалов из Майданецкого // Stratum Plus. Кишенев, 2001/2002. № 2. С. 137–140.
4. ПЛАТАР: Колекція предметів старовини родин Платонових та Тарут / Архипова Є. І. та ін. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. 256 с.
5. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Археология СССР. Свод археологических источников. Москва: Наука, 1983. Вып. В1-27. 86 с.

Література

6. Аникович М. В., Тимофеев В. И. Вооружение и вооруженные конфликты в каменном веке // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 1998. №4. С. 16-20.
7. Артамонов М. І. Загадки скіфської археології // Український історичний журнал. Київ, 1970. № 1. С. 23-30.
8. Артюх В., Гаврилюк І., Охріменко Г. Пам'ятка культури лійчастого посуду Затишся // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк, 2007. С. 457-473.
9. Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н. О. Гаврилюк. Київ: ІА НАНУ, 2003. 356 с.

10. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков, І. І. Попович, Е. А. Балагурі, І. П. Герета. Київ: Наук. думка, 1982. 194 с.
11. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / під. ред. О. П. Черниш. Київ: Наук. думка, 1981. 310 с.
12. Баран В. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і південно-західної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ: Наук. думка, 1964. Вип. 5. С. 95-113.
13. Баран В. Д. Нові археологічні відкриття на території Української РСР // Український історичний журнал. Київ, 1974. № 11. С. 155-158.
14. Баран В. Д. Нові археологічні відкриття на території Української РСР // Український історичний журнал. Київ, 1976. № 7. С. 156-160.
15. Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Київ: Наук. думка, 1986. № 2. С. 5-43.
16. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) // Краєзнавство. Київ, 2006. № 1-4. С. 5-9.
17. Бритюк О. О. До питання про походження енеоліту Східної України // Кам'яна доба України. Київ: Шлях, 2005. С. 186-189.
18. Бучак В., Заклепта П., Охріменко Г. Нові пам'ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 453-467.
19. Відейко М. Трипільська археологічна культура в Україні // Народна творчість та етнографія. Київ, 2005. №3. С. 22-25.
20. Відейко М. Ю. Нова хронологія Кукутені-Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України. Київ, 2003. С. 106-118.
21. Відейко М. Ю. Трипільське поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка // Кам'яна доба України. Київ: Шлях, 2005. С. 154-159.

22. Гавінський А. Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2011. Вип. 15. С. 363-370.
23. Гребенюков В. И. Энеолит как понятие археологической периодизации и систематизации в отечественной историографии (до конца 80-х гг. XX века). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eneolit-kak-ponyatie-arheologicheskoy-periodizatsii-i-sistematizatsii-v-otechestvennoy-istoriografii-do-kontsa-80-h-gg-hh-veka> (дата звернення: 30.08.2019).
24. Грибович Р. Т., Ярошинський Б. Х. Археологические разведки в Прикарпатье и на Волыни // Археологические открытия. Москва, 1972. С. 273-274.
25. Гришин Ю. С. Проблемы периодизации неолита и энеолита Прибайкалья и Забайкалья. Москва: Старый сад, 2000. 128 с.
26. Гуменюк Т. Історіографія археологічних досліджень у Волинській області (друга половина 1940-х – перша половина 1980-х рр.) // Історична панорама. Чернівці: Вид-во ЧНУ, 2012. Вип. 15. С. 80-91.
27. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы. Киев: Наук. думка, 1969. 260 с.
28. Данилів М. З історії дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2010. Вип. 14. С. 494-505.
29. Енциклопедія Трипільської цивілізації. / під. ред. М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо. Київ, 2004. Т. 1. 703 с.
30. Захар'єв В. А., Строцень Б. С. Поховання енеоліту-бронзи на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні. Луцьк, 2011. С. 454.
31. Захар'єв В. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Іллятка на Хмельниччині. Хмельницький, 2012. 48 с.
32. Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // Матеріали з антропології України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1973. Вип. 7. С. 74-75.

33. Збенович В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія. 1975. № 15. С. 32-40.
34. Збенович В. Г. Про кинджали усатівського типу // Археологія. 1966. № 20. С. 38-46.
35. Зброя племен культури Трипілля-Кукутені // Зброя. Спорядження. Техніка. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=147 (дата звернення 12.09.2019).
36. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ: АртЕк, 1996. 337 с.
37. Конопля В. М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). Киев: Наук. думка, 1990. С. 4-17.
38. Котова Н. С. Неолитизация Украины. Монография. Луганск: Шлях, 2002. 268 с.
39. Кучинко М. Про стан та деякі аспекти охорони археологічних пам'яток Волинської області // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Луцьк, 2010. Вип. 37. С. 290.
40. Манько В. О. Проліми вивчення неоліту України // Кам'яна доба України. Київ: Шлях, 2010. Вип. 13. С. 229-253.
41. Мацкевий Л. Археологічні пам'ятки Львова. Львів: Логос, 2008. 224 с.
42. Оленковський М. П., Пустовалов С. Ж. Пам'ятки енеоліту та ранньої бронзи. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. Херсон: Херсонське обласне управління культури, 1993. Вип. 3. 62 с.
43. Отрощенко В. В. Відділ археології енеоліту ~~і бронзового~~ археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. С. 110-125.
44. Отрощенко В. В. Проблема формування наукових шкіл на прикладі Відділу археології енеоліту та бронзового віку ІА АН УРСР/НАНУ // Наукові студії. 2013. Львів ~~Видання~~, 6. С. 3-12.

45. Охріменко Г., Златогорський О., Баюк В. Пам'ятки дунайської культури на Волині // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. – Луцьк, 2009. Вип. 4. С. 371-375.
46. Пелешишин М. А. Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Peleschyshyn_MA/Poselennia_kultury_liichastoho_posudu_bilia_s_Lezhnytsi_na_Volyni.pdf (дата звернення 17.09.2019).
47. Пелешишин Н. А. Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). Киев: Наук. думка, 1990. С. 26-34.
48. Потехіна І. Д. Енеолітичне населення Півдня Східної Європи у світлі нових антропологічних матеріалів з території Криму // Кам'яна доба України. Київ: Шлях, 2010. С. 210-215.
49. Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1961. Вип. 3. С. 115-127.
50. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України // Археологія. 2012. № 2. С. 36-48.)
51. Свєшніков І. К. Нове поховання культури кулястих амфор на Волині // Археологія. 1973. № 11. С. 63-69.
52. Спіцина Л. А. Рогачицька та репінська культури в колі культур пізнього енеоліту - ранньої бронзи Східної Європи // Археологія. 2017. № 2. С. 3-12.
53. Спіцина Л. А. Археологічні культури пізнього енеоліту-ранньої бронзи Дніпро-Донського межиріччя (за матеріалами поселень): автореф. дис....канд. іст. наук: 07.00.04; Інститут археології НАН України. Київ, 2002. 14 с.
54. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ: Наук. думка, 1973. 172 с.

55. Телегін Д. Я. До питання про культурну атрибуцію поховань постмаріупольського типу та виділення так званої квітнянської культури в степовому енеоліті України // Проблеми археології Подніпров'я. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1999. С. 61-69.
56. Телиженко С. А., Переверзев С. В. Исследования неолитической стоянки Туба-5 в Среднем Подонечье // Археологическое изучение Центральной России: тезисы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. П. Левенка. Липецк, 2006. С. 113-115.
57. Теліженко С. А. Пізній неоліт-єнеоліт Сходу України (проблема міжкультурних контактів): автореф. дис....канд. іст. наук: 07.00.04; Інститут археології НАН України. Київ, 2007. 21 с.
58. Теліженко С. А., Черних Є. О. Матеріали пізнього енеоліту-середньовіччя з багат шарової пам'ятки Клешня-3 // Матеріали і дослідження з археології Східної України. Луганськ: Вид-во СХУ імені Володимира Даля, 2006. Вип. 5. С. 91-121.
59. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2010. 380 с.
60. Трачук О. М. Джерела сировини для виробництва міді та бронзи на території України // Питання історії науки і техніки. Київ, 2010. № 1. С. 54-64.
61. Усатівська культутра – останній період Трипільської цивілізації. URL: <http://spadok.org.ua/trypilska-kultura/usativska-kultura-ostanniy-period-trypilskoyi-tsyvilizatsiyi> (дата звернення 17.09.2019).
62. Харковець О. Історія археологічного дослідження енеолітичних пам'яток Острожчини. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2896/1/Oleksandra%20Kharkovets.pdf> (дата звернення 13.10.2019).
63. Чайка Р., Довгань П. Нові матеріали до археологічної мапи // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Львів, 1996. С. 78-82.

64. Щербей К. І. Початковий етап зведення городищ у Верхньому Потиссі.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitst> (дата звернення 23.10.2019).